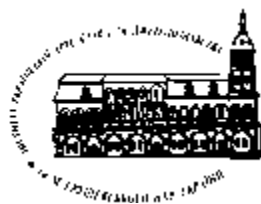

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ V

ДОДАТКИ

РАННІ РЕДАКЦІЇ ОПОВІДАНЬ

ОСТАТНЯ КУТЯ

Різдвяна мрія

*На вічну пам'ять
З., Ф. і М. Г-ім**

I

От сонце розпалалося... й звітки того сяєва берещця — сипле, сипле, здаєщя, у такі кутки зайшло, у які 10 рік не заходило, усе одбиваєщя тим світом, усе сяє, а сніг вже більш усього — кожна дріботиночка світить та блище, наче усміхаєщя до сонця, наче й їй весело, наче не знає, що ростопить її сонце зараз... Скрізь капотить, ляпотить, з чорних гілляк сніг дрібками летить, скрізь потьоки, струмки, під домами й іти не можна — зараз налле й на шапку, й за комір... Одначе на наших далеких затишних вулицях усі веселі, усі раді такі, ніхто й не насупищя, як капне ему на ніс, ще усміхнещя, а то й облизнещя, наче его медом по губах помазано... Та й хто насупищя, хто й занудищя, хто веселим не буде — голодна кутя сььогодні*, завтра Різдво...

Різдво... Різдво — це слово у кожного в вухах гуде, в голові лунає й зморшки у кожного на чолі розгладить, усміхом губи скривить, radoщами лице розмалює, таке лице іноді, на якому давно вже окрім злості та серця ніхто не бачив. І біжать усі, поспішають, пригадують, щоб не забути нічого, й усім так весело, й усе їм веселим здаєщя, усе ніби усміхаєщя; крамарі ще привітніш закликають до себе покупців, щоб облупити для великого свята, візник хоч гукає: “Геть! З дороги”, — але так, наче каже: “Помай бі, паночку!” Навіть Степаниха, що завше стоїть з засуканими рукавами під ворітьми й лаєщя зо всіми, навіть і та он-он іде упарившись й здихаючи під якімсь превеликим салопом, з довженними хвостами, й товсте лице її, наче маслом намазане, так і сяє. Усе, кажу, веселе, а як і побачиш деякі сумні, похмурі або сердиті постаті, котрим загальна веселошч нудьги тільки додає, дак і тих так сонце розмалює, так причепурить, що здасця, буцім і він радіє, й усміхнеся здуру ему в засмучені, мовчазливі очі. Пожалкуємо за ними, як не можемо допомоги дати.

Але днина зімова — звісно яка — не вспіло сонечко насеред неба вийти, зірк, подивисся, а воно вже гень-гень підбилося. Це бігають, метушацца люде, а вже загули дзвони на дзвіниці. Раз по раз гуде бучний дзвін та й далеко гук іде по вулицях, по шляхах, заходить у одчиняні двері, усіх гукає, кличе, і кидають роботу руки й хрестять скоріш зморщене чоло. Збераюцца скоріш батьки-матері до церкви й кажуть дітям тихо седіти, та не пропустить, як засяє перша зірка, зірка Христова, та зірка, про яку співають:

“Звізда ясна возсіяла,
Трьом царям путь показала...”

Й сіли діти на вікні, сперлися лобами у шибки й чекають тієї великої зірки. Й дивляцца, як поспішають люде, як ховаецца сонечко за будинками й остатне проміння червоною фарбою поливає сніг і будинки, і золоті хрести церкви, де стоять батьки-матері, чекають, щоб:

“Христос родився,
З Діви воплотився”.

Розпитують дітенята один у другого, й старшенький поважно оповідає, яке то свято завтра буде й як то було ще давно колись, ще й папи й мами не було, родилася маленька дитина, й стала та дитинка Богом, та й щоб не забули люде про неї, щороку дає людям, а найбільше дітям, великеє свято, й яка то буде кутя, й узвар, й усе таке. Прийде й бабка з пекарні, й вона оповіда що-небудь, то й слухають пильно дітенята, й не бачуть, як часи минають, як сонечко сховалося й стемніло вже...

Аж ось серед темного блакіту ясною, дорогою пердиною засвітилася, засяла тихим, нерівним світом чиста, маленька зірочка. Й дивляцца, милуюцца тією зіркою діти, тією “милою, доброю зіркою”. А ось і батьки вже йдуть з церкви, чорніють постаті на білому снігу, рипить сніг під ногами.

Йдуть батьки, узявшись за руки, а хто старим ногам кийком помагаючи, йдуть і тихо розмовляють, й добру розмову мають; добрішає, м’якшим стає серце; пригадує кожний й кожна, як вертались вони багато тому років, вертались молоді, дужі...

От меж инчими йде й бабуся якась — у чорній сукні, у чорній шалі; згорбилась стара спина, добре лице зморщилось, й хоч не світицца те лице щастям, але й суму на єму немає, й на старому серці стало краще, тихіше.

— Ось і бідна наша старенька Анна Степановна, — кажуть батьки-матері.

— Добрий вечір, Анно Степановно, з наближаючим святом будьте здорові!

Й привітно усміхаецца голова бабусина під чорною хусткою, шепочуть старі губи й собі, й зичуть усім добра та щастя.

II

Йде бабуня, йде, поспішає. Ось і дійшла; одчинила двері у маленькі темні сіни, увійшла; у покійчиках тепло, тихо та темно, тільки сяє світло перед святими окнами, од сполоха полон'яного блищуть, сяють, вискрами грають золотії шати... Похрестилась бабуня, пішла до пекарні — й там тихо та темно, дух стоїть од печеного й вареного, гарячий, важкий... Й там сяє світло коло ікони, а далі лежить якась постать та мимрить щось...

— Явдохо, Явдохо, — кличе бабуня, — із святом здорова будь.

Важко устає чорна та постать, стала з неї бабка, висока, у чорній сукні.

— Здорові були, пані, будьте й ви здорові, — одказує вона й уклоняєця низенько, обтираючи нащось руки хвартухом. Цілююця обидві:

— От і свята діждалися, щастя... Боже..., усякого щастя й долі...

Й утерають обидві сльози, особливо Явдоха, й за кожним разом тре руки хвартушиною, як перед піччю...

— Спасибі тобі, Явдохо, — одказує бабуня й ськає носа у якусь довженну хустку.

— Дозвольте, пані, — каже потім Явдоха, — додому піти, до дочки, щоб було їм з ким святу кутю з'їсти, а то швагер мій з машиною поїхав*, та й дома его немає... Спаси его Боже, такого страху з тими капосними машинами, хто то їх видумав?! — та й знову уклоняєця низенько Явдоха, хоч знає, що й без усяких уклонів пустить її пані, як пустила торік, позаторік, по-позаторік і далі.

— Йди, йди, Явдохо, із їж святої куті з дітьми, та й не вертайся вже й ночуй там, я вже сама тут приберусь... Як часом і забарисся...

— Спасибі, пані.

— І унукам на гостинець візьми — он там у кутку карбованця...

— От які бо ви, пані, ласкаві, дай Бог вам, — каже Явдоха, як казала і торік; цілує пані в руку, одягаєця й чимчикує додому.

“От добра моя пані, — міркує вона, — яка добра — що ну!.. здаєця, й немає добрішої”. — І сором бере її, що у такої доброї пані узяла вона на тім тижні хунтів зо три цукру й додому понесла... Й жаль бере Явдоху й каєця вона. — Що б таке зробити?.. Хіба поставить свічку за шість шагів Івану Хрестителю — гріхів одпустителю; поставлю, поставлю, й торік за 6 шагів ставила, — дума Явдоха.

Й поспішає, й держиця за паркани руками, бо дуже вже ковзаюця старі черевики по льоду... Канальські хлопці ковзалися — не подивисся, як раз носа розітреш.

А бабуня, Явдоху вирядивши, перед віконами навколішки впала, ще молилася, молилася досчочу, й так легко було її, узяла би та й полетіла. Помолилася, стала вечерю зберати. Запалила свічки, до печі пішла, витягує з

гарячого, сухого духу чавуни й горшки, переглядає усяку страву... Гаразд, усе гаразд — не перепеклися пироги — капусту, здаєцца, крізь тісто видно, й борщ, й каша; й кутя — наче не варена, кожне зернятко особне, не липнеть, не збилося... Й узвар якраз на порі — не пахнуть угіллям сушені груші. Пара пішла од страви, й кисла, й солодка, й од олії, й од меду, усе перемішалось, слина котицца з голодного рота, ніздрі не нанюхаюцца...

Клопочецца, метушицца бабуня — ось й усе, здаєцца, — стоїть великий стіл, білою, як крейда, настількою застелений, три свічки горять, вилискуюцца талярки, ложки, ножи; страви наставляно скрізь, парицца борщ, риба варена й смажена, пироги, каша... Стоїть кислий, смашний дух од тільки що украяного хліба... Стоять рядком пляшки з вином, з горілкою, з наливкою, а меж їми й монашка на копійці*, стелицца чад її блакитною пружкою. Це раз подивилася бабуня на стіл, пішла одягнулася у другу сукню — не в чорну, а стару сіру — таких вже тепер і не носять давно; поставила коло столу п'ять стільців та й сама сіла, сіла та й замислилась...

На що ж то вона таку велику вечерю готувала, для кого вона ті стільці поставила?

Слухайте!

III

Гудуть, гунають низенькі покої, лунає, одгукуєцца дитячий регіт та гвалт... Двоє хлоп'яток маленьку сестру на килимок посадили й тягнуть за той килимок. Отак, ну, гей, коні, гей, ну!.. Кричать і коні, кричить і дитина, у долоні плеще, гвалтує...

Але дзинь-дзинь — гуде дзвінок...

— Тато, тато! — кричать дітенята, і коней, і воза забули, усі до дверей, усі кинулися до батька... От і мати вийшла, чоловіка стрічає... Розібрали его усі й ідуть порядку, поважною ходою — стучить попереду, скільки сили, кійком мала, за нею — середульш[ий] з пакою під пахвою, батьківськії капелюхи на брови намостив, старший батька за руку держить, жінка з панчішкою у руці позаду йде... Перебуваєцца батько, передягаєцца — оповідання йдуть; оповідає старший і середульший, і мала знайде, що розказать батькові, — кішка приходила, мишеня вхопила, велика муха залетіла й лігаючи гула...

Йдуть усі чередою обідати, вживають усякую страву, річами пересипаючи, швидко спорожняє свою миску бабуня наша, та й хіба ж вона бабуня — хіба сліпий її на[й]менував би так... Не погнувся ще стан, не злиняло лице —

За хорошим чоловіком
Жінка молодіє....

А як ще окрім чоловіка такі дітенята добрі та гарні, такі щебетливі, мов голуби воркотливі. Сидять батько-мати, милуюцца, тішацца дитячою розмовою та мирять наглії суперечки.

А сьогодні якраз такий день — лигоминка з яблуками. Батько-мати взяли потроху, остатнє ставлять серед столу. Старший помалу, насупивши брови, найдрібнішим робом крає натрое... Довго повертають талірку, кожен наглядає собі краший кавалок, просить один другого узять попереду, й у кожного серце ниє — чи не візьме він мого кавалка... Їсть кожний своє, й хоч усім буде, ще й не з'їдять, але очі з-за ложки визирають, так і блищать — чи не лізе чужа ложка у его частину...

Батько спочиває — тихо усе, діти у дальнім покої коло матери — меж ліжками, столами, стільцями дві хати збудували, обвісили килимами й одіями — у одній живе старший з малою, у другій — середульший. З одної йдуть у гості в другу хату, умощуюцца, розмовляють, наче справжні гості, або, діставши яку-небудь мальовану часопись, переглядають у бізнажкий раз малюнки.

Так живуть собі у маленьких низеньких покоях. Вже батько не раз зупиняецця перед брамою гімназії й дума, як-то бігатиме восени й его синочок; вже й мала, на братів дивлячись, цілісенські листи везерунками вкриває. Тихо та гарно, хвалять вечером і старі, і малі Бога.

Але:

Було й щастя, була й доля,
Та лихо побило...

Й тихо, й сумно стало в покоях, не чути ні щебетання, ні крику, ані веселої, наглої сварки... Тільки цокає старий годинник та хитає сумний хитун своєю золотою, лисою головою.

Прийшла напасть на те місто — обкладки до дітей причепилися. Жах та жаль скрізь, лікарі з бричок не злазять, з кутка в куток кидаючися, майстри ледве встигають забивать цвяшки, маленькії труни рожевим та синім оббиваючи... Насупились і наші батьки, пильно щоранку, щовечера до дітей придивляюцца, роти їм роззявляють та боязко зазирають туди, боячися там страшенні ті обкладки побачити, й радяцца потім... Минув тиждень, минув другий, хвороба та вже притомилася дітей душити та вкладати їх у соснові труни: заспокоїлися трохи батьки, аж заслаб в їх старший — чогось, каже, голова болить, і хрипить, як казати хочє.

— За лікарем! — от і лікар, у горло подивився, сказав, що минецця ця хвороба незабаром, розказав зо три побрехеньки — більш не вспів, бо треба було поспішати комусь пропасниці проганять, та й поїхав.

— Як минє, та й минє, — заспокоїлися батьки, та тільки день іде, другий іде, не минає та хвороба — щось притих Заня, не гуляє, не співає,

ходить наче заспаний й хрипить усе гірше... А лікар все своє співає — мине та мине... Аж бовть, стрельнув:

— У его, — каже, — й обкладки, та ще й скарлатина, й звітки се воно могло узятись? Погана річ, стережітеся, — коли треба було, не угледіли (заморочили голову трохи пану лікарю).

Нічого не сказав на се батько, мовчки подержав важку шубу лікареву й вернувся до жінки.

Вони глянули один другій в вічі й нічого не сказали, губи в їх затряслися, але вони й тут себе перемогли й пішли до слабого... Той седів мовчки коло вікна й дивився на двір.

— Заня! — кликнув его батько.

Заня оглянувся й подивився своїми тихими, мовчазливими очима. Єму, бідному, було дуже погано — горло вже так здавило, що він ледве говорив. Мати не знесла того погляду, вона затулила очі рукою, вийшла й з-за дверей чути було, як вона заридала.

Пішли лічить, пішли мазать, чого тільки не виробляли з бідахою, помазками тими горло зовсім єму роздерто. Він не стогнав, не плакав, не скаржився, але в добрих, чистих, блакитних очах его світилося стільки суму й нудьги, такий невимовний жаль за життям, за світом, така страшенна журба, що за душу брало, на їх дивлячись, серце шматовало, бажав би душу з себе вийняти і оддати єму. Легше було б чути несамовите ридання, голос, репет, а ся мовчазлива мука до живого серця допікала.

Минуло ще кілька днин, як не знаю що, й лікар сказав, що не варт і мордувати слабого. Це минуло два дні, вечером покликав Заня матір...

— Мамо, — прошепотів він (голосу не було давно вже в бідах), ухопивши її руку, — не йдіть від мене, міні чогось важко!..

Мати впала ридуючи й притулила голову до его худих, холодних ніг.

— Таточко, ви не сердитесь, що я вам того тижня уроку не вивчив? — спитав він батька через хвилину.

— Ні, серце, — ледве вимовив той і знов мовчав, тільки очима лупав.

Заня хтів побачити брата й сестру, але не можна було — сказали, що гулять пішли. Та й змовк, затих, і батько, і мати заридали й упали на холодне синове тіло.

* * *

Не минуло саме лихо, потягло довгою низкою за собою й друге. Через три дні мати, одягаючи малу, побачила прищики на тільці, на другій день і на середульшому.

* * *

Вибачайте, не зможу вже я далі по ряду оповідати, сльози з очей моїх капають, не дають і писати.

Чудовим, ясным ранком вмерла на ліжку остатня дитина. Вікна зачинені, килими постелені; мати навколішки впала перед ліжком, обняла гаряче тіло дитяче, й очі її перебігали од дитини до золотої окони, що сяла в кутку; освічена полум'ям кнотика. Матер Божа дивилась додолу своїми святими, щасливими очима, притуливши до лона Святу Дитину. Батько седів, схиливши голову, він і сам був ледві живий, ночей не спавши, не спавши, не ївши, тільки мати ще сила Божа держала. Вона обхопила дитину й руки зомліли так у неї — от дитина роззявила дуже рота, бідного, покаліченого рота, здригнули вії на заплющених очах, остатній крик прошумів й стало тихо, тихо...

Мати загарчала якось, плакати не могла вона, давно усі сльози виплакала й упала на килим...

— Змилуйся, Спасе, над нами!

* * *

На кладовищі дві могилки рядком: у одній — середульший, у другій — мала й Заня; старший посередині, наче до Бога [їх веде] за руки з собою. Спіть добре, дітенята любі!

Сумно стало у тихих, низеньких покоях; стоять пусті дитячі ліжка, просторно за столом, батько, мати ходять тихо, ледві чути, й розмовляючи більш шопотять, а то якось чудно гуде голос по пустих покоях. Постарились батько-мати, меж темним волоссям забіліло срібне поткання, зморщилось чоло й стан погнувся, скільки не випрямляй его. Але все не кінець, ще доволі є лиха у тому келиху, усім буде, ще й зостанецця!

Може, місяців так через три після обкладок прийшла холера й, щоб нікого заздрість не брала, стала душити старих.

Якось батько вернувся додому ще похмурніш, як завше.

— Щось погано міні якось, — сказав він жінці, — полежу трохи до обіда, одпочину.

Ліг та ще більш заслаб — живіт узяв его. Покликали лікаря — не того, що перше був, а инчого. Той покрутив головою, написав якусь ліку й сказав, що вечером приїде. Вечером батько вже зовсім занедужав, став млявий, ні систи, ні стати.

— Погана річ, — сказав лікар, — у его холера.

Вечером другого дня прощався чоловік із жінкою. Обоє довгенько седіли мовчки й дивилися один на другу.

— Прощай, серце, жінко, — сказав батько й хтів що-небудь додати, щоб втішити, але не було чого й сказати — що він зоставляв її після себе, яку втіху, яку надію... й смерть та... де ще вона... жінка молода ще, може, й довго продержить її Бог на світі.

— Прощай, чоловіче, побачиш наших — уклонися за неньку, — й сльози закапали. Й знов тихо, знов мовчать обоє...

На кладовищі коло двох маленьких могилок піднялася ще третя, більша. Чийсь руки коло їх пораюцця. Стелюцця над ними рожеві віти, жасмин листячком на весні їх обсіпає білим, запашним, проти сонця блищущця мідяні рядки на хресті: “Помяни їх, Господи, егда прийдеши во Царствіє Твое”.

IV

Але не се пригадує бабуня, не такі думки у голові ходять, — замислившись, нерухомо сидить вона перед мискою з борщем; лице ясне, тихий усміх губи кривить. Інчі часи пригадує вона. Бачить вона батьківську хату, низеньку, соломою криту, із старим покривленим ганком, низенькі покійчики, рипучі, співучі двері й темне горище, куди колись так боязко зазірала вона малою; комору, де було так багато усього — й груш, і вишень, і горіхів, і старого, твердого меду; пригадує старі потемнілі малювання й Івана Хрестителя з ягням, і “Три царіє со дари”, й якусь панну з гітарою, вовною гаптовану; бачить розкішний садок, з великими яблонями й грушами, що й літом було мокро під їми; грядки червоного маку, астр та гвоздиків, город, а за їм — берег, зелені, кушіром зарослі стави, над котрими росли такі чудові жовті квітки, росли верби з червоними галузками й співали такі голосні жаби; бачить цвинтар, обгороджений трухлим парканом, і церкву, і високі хрести на низеньких горбочках, де лежали й два маленькі брати її; дзвіницю, зелені дзвони й старого паламаря з великими ключами, бачить вона, як бігає він, виганяючи вівці, що зайшли на цвинтарь, а звітіть у дзвінну влізли.

— А гедзь, — кричить на їх паламар, — от лишенько, — сходці на дзвіницю вузькі, не можуть вівці повернутись, і що крикне на її, вона далі лізе... хоч за хвоста тягни...

Бачить бабуся мати свою, покійницю, вічний покій, моторну маленьку бабусю, й батька — батюшку. Пригадує, як вчив він її писати, як рипіло перо гусине по нерівному синьому паперу, як батько, дивлячись крізь зв’язані нитками окуляри, дорікає, що в неї й *o*, й *e* однакові, дак що й не розбереш; як мати тішилась доччиним писанням — сама вона тільки читала, писати не вміла.

Пригадує бабуся, як перше побачила вона свого жениха й який він був чудний у тільки що пошитому сертукові, який незвичайний й смішний. Як засоромилась вона, зустрівши его з хвартухом, з закачаними рукавами. Як задивившись якомсь на его, обпікла вона ему руку чаєм, наливаючи, й як обоє почервоніли, звомпили й не знали, що сказать.

А далі перші родини — завішали вікно, свічки на стільці, вона сама недужа, але весела лежить укрита, а чоловік держить її за руку й придив-

ляєцця до свого первородного, а той маленький, червоненький, сповитий, тільки рота роззявляє та блимає на світло очиццями.

— Назвемо его Занею, як твого батька звать, — каже нахилившись батько, — дай Біг ему завше таке щастя, як ми у сей час маємо.

И дитину охрестили. И так він заскавучав, аж мати почула, лежучи.

— От здоровий буде хлопець, — сказала бабка, сподіваючись ще карбованця.

А як на малу хвороба напала — кахи та кахи, й не вилічиш її ніякими ліками, вже що не робили... Думали, що й вмере небога... А мати порадила ластівчине гніздечко під подушку сховать... Прокинулась нічю — чує — тихо, ніхто не кахика. Що таке? Невже нежива? Підійшла тремтячи — спить дитина, та так гарно, навіть не ворухнецця, а кахикання того — наче й не було ніколи! А середульший — як пішов Мороза кликати на кутю, мало не змерз, пішов справді надвір, дурний, мороза шукать. От так тямучий хлопець, як колядки добре од батька перейняв, дарма, що малий, а й голос який, як у батька був колись. А як заспіває з батьком укупі після куті... Після куті, — а я й забула про неї й про вечерю свою, що се я так задумалась? — сполохнулась бабуся й ухопила ложку, підвелась, зірк — чудо Боже — круг стола сидить уся сім'я й усі пильно дивляцця на неї...

V

Еж, справді, усі тут, просто проти її батько, праворуч — старший, ліворуч — середульший й мала; батько трохи постарішав, діти трохи побільшали, але усі як раз, як були, ні в чім не змінилися, й усі пильно дивляцця на неї. Бабуся думала, що приснилось, й скоріш уціпнула себе за руку, але ні, це не сон, це справді — ось батько собі волосся куйовдить, як завше, їсти маючи, от і у середульшого на губі значок, як він впав, на шахву за грушами лізучи.

И бабуся не тільки що не здивувалася, вона, здаєцця, диву б далась, якби не побачила, як би зуздріла, що на круг столу нема нікого, й дурно прохоложуєцця запашний борщ...

— Що се ви, мамо, так задумалися? Наливайте скоріш борщику, а то їсти хочу так аж, аж, аж!..

— Таки виголодались у нашого батюшки, а та й пироги ж добрі...

И спорожняюцця миски з борщом, з щербою, з голубцями пшоняними.

А батько перестав їсти, очі втупив.

— Що се ти, чоловіче? Що се ти так придивляєшся?

— А от дивлюся на тебе, що ти таки дуже змінилася з того Різдва.

— То й тобі не минув рік дурно — он у висок сивизна вдарила, й зморшки чоло покраяли...

— Дітенята, дітенята, забираете ви силу нашу! Чи оддасте коли? — каже батько й радіючи дивицця на веселі, здорові личка дитячі.

— Оддадуть! Он я до дочки піду, як замуж вийде, — каже бабуся й милуєця своєю малою, що ссе якусь кістку з риби. Забула бабуся, наче не було, про усе минуле лихо, мов то був сон страшний, перелякав чоловіка, той схопився й лупає очима й не знає, чи справді приснилося те лихо? Не-вже правда, що нема єго?

— А мене хто ж до себе прийме? — смієця батько.

От і кутя, й узвар, усі черпають єго й п'ють, вихваляючи узвар, вихваляючи мати.

— Ану, тату, колядовати, — просять діти.

— “Нова рада стала”... — почина баском батько, альтом пристає старший, — “Де Христос родився...” — виводить, до плеча голову схиливши, очі заплющивши, середульший. Мала й собі щось гуде, лопотить...

— Мовчи, Марусе, не перебивай, — свариця середульший.

— М-м, — хитає головою Маруся.

— Лиши її, хіба ти не такий був, — навчає старший.

Ану тепера:

— “Чи дома, дома?..” — заводить батько.

— “Пан господар...” — кричать діти й, уклоняючись батьку-матері, співають остатне:

А нам дайте
По шеляжечку!

— Сазецку, сазецку, — кричить мала.

— Тату, я кутю під стелю кину, — просить середульший.

— Нащо? В нас і бджіл немає.

— Та так, хоч нема, а все... — летить кутя під стелю й не дурно, причепився дрібочок якраз над столом.

— Ану тебе із кутею твоєю, — смієця бабуся, обтряхаючи кутю з сукні.

— Е, тра було ложку підставить, — каже старший.

— А то ж є добра колядка, — пригадує батько:

У тому дворі
Усі святії
Каміння били,
Церкву робили... — виспіває він.

— Ану вина, жінко! — наливає він усім по ряду, старшому — повну, середульшому чверть не долив, а малій — півчарки.

— Бери, жінко...

— Ну, поздоров, Боже, — каже він уставши, — у сему року нас самих й наших дітенят, й курчат, і гусят, — усміхаєця він.

— Ну, жінко, пошли, Боже, усякого щастя і дітям, і батькам нашим, й родичам, щоб діждати й на другий рік щасливими, здоровими!

Він прийшов до жінки й поцілувалися, діти кинулись до них і обхопили, хто батька, хто матір, усі із своїми чарками.

VI

Чудне щось сталося з бабусею — їй стало так легко, й усе ніби якось перемішалось... Її здалося, що долівки нема під ногами, що вона, й чоловік і діти, усі однією купою плинуть морем, і так тепло, ясно блищало небо блакитне, без хмар, а сонце таке гаряче-гаряче, а хвилі такі сині-сині, які бачила вона намальованими десь, не згадає тільки — де. Й ті хвилі такі гарні — не б'ють, не хлещуть, а наче перекочуюцца тихо-тихо, та такі м'які, наче пухові... Й взялася якась хвиля та й піднімає угору їх, усе вище та вище, аж чайки метнулися од їх геть, зустрівши; вже море ледві синіє за туманом під їми; й наче вже їх не купа ціла, а з тієї купи стало щось єдне, вона наче перелилась у одну їстоту чудну й іде та їстота все вище до сонця гарячого й блискучого, усе плине ввєрх та й так високо, що вже бабуся наче сама тієї їстоти, а з нею й себе не бачить...

VII

А другого дня опівдень верталася з дому Явдоха. Йшла вона не дуже швидко — якось ноги ступали зовсім не туди, куди треба було, а кожна тягла до себе, дак що Явдоха мусила раз по раз зупинятись і, держучись за що-небудь, згортати докупи неслухняні ноги. Багато із ними клопіту було бідній Явдосі, а якийсь дурний москаль, побачивши, скривив носа й усміхнувся:

— Отак, — каже, — кутю справляла! Напасть та й годі!

А ще й до того розгикалася — найгірш, як по сходцях пішла, — що ступить, — гикне й перехрестить чоло:

— Господи помилуй! От пироги, чи ні. Господи спаси! От лихо, се вже кутя, певне...

Увійшла-таки вона у сіни, у покої.

— Що се, усе не прибрано, як було, й дух од страви такий по покоях. Господи помилуй, де ж пані?.. Ай, що се таке?!

У покої стояв застелений стіл, й страва уся не порушена; свічі вигоріли, од монашки кучка попелу біліє на копійці. Стара пані нерухомо сідла перед мискою, голова впала на руку, друга рука сціпила пусту чарку. Вона вже похолоділа...

Тепер на кладовищі стоять рядком чотири могили: маленькі посередині, більші — по обидва боки. Уся сім'я тут зібралася докупи; усі купою полетять до ясного, блискучого сонця...

Студня 3—6

Р[оку] Б[ожого] 1884

с. 504 ... на той полк князя Репнина — Репнін Нікіта (Анікіта) Іванович (1668–1726) — російський князь, один із воєначальників Петра І.

с. 505 *Шведський король присягає, як його дід...* — Карл XII Густав (1682–1718) — король Швеції у 1697–1718 рр. 8 липня (27 червня) 1709 р. шведська армія під командуванням Карла XII зазнала поразки у Полтавській битві і її рештки разом з І. Мазепою відступили на територію Османської імперії — у місто Бендери. По смерті І. Мазепи Карл XII уклав союз із новообраним гетьманом П. Орликом та кримським ханом для спільної боротьби проти Московського царства і як “протектор України” проголосив себе гарантом безпеки і державної незалежності України. Його дід Карл X Густав (1622–1660) — шведський король у 1654–1660 рр., у 1654 р. прийняв перше українське посольство, яке за дорученням Б. Хмельницького представило план створення антипольської коаліції. У 1656–1657 рр. вів активні переговори з Б. Хмельницьким про утворення українсько-шведського воєнного союзу, проте передчасна смерть гетьмана не дозволила реалізувати ці плани. Підтримував союзницькі відносини з гетьманом І. Виговським. За Карла X Густава 1657 р. був укладений у Корсуні українсько-шведський договір.

с. 508 *Корон* — тепер селище міського типу, районний центр Коропського району Чернігівської області.

с. 510 *Переправа через Самару річку* — Самара — ліва притока Дніпра. Бере початок на західних схилах Донецького кряжа, далі тече Придніпровською низовиною.

...*велика рада в справі приступлення Запорожжя до Мазепи* — 27 березня 1709 р. у Великих Будищах І. Мазепа, Карл XII і кошовий К. Гордієнко підписали договір про спільну боротьбу проти Петра І.

Кошовий Гордієнко... — Гордієнко Кость Гордійович (р. н. невід.–1733) — кошовий отаман Запорізької Січі, видатний військовий і політичний діяч, який, попри особисту неприязнь до Івана Мазепи, підтримував його в боротьбі з Петром І. До 1728 р. очолював Олешківську Січ, сподвижник П. Орлика.

...*шукають в Куцівському курені...* — У Запорізькій Січі існувало 38 куренів. Назви їхні походять від отаманів-засновників або міст, звідки прийшли перші запорожці. Відомий дослідник козащини Д. Яворницький склав розпис усіх куренів, розмістивши їх за часом виникнення. Куцівський курінь у цьому списку — другий. Куцівка — колишній запорізький зимівник, тепер — один із мікрорайонів міста Кіровоград.

Дрібні фрагменти

“До повісті”, “Листопада 30...”, “От вечірочок...”

Публікуються вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп.1, спр. 48, арк. 65–67.

Аркуші з архівними номерами 65–66 — фактично один аркуш, складений удвоє. Ці тексти своєрідні тим, що виконані у формі щоденникових записів. Однак якщо текст № 2, без сумніву, є справді фрагментом щоденника, то перший і третій мають авторські помітки: біля першого фрагмента — “До повісті” й біля третього — “До сентиментальної повісті”. Запис від 30 листопада (№ 2) дає змогу приблизно датувати всі три фрагменти, тому що в ньому йдеться про події 1885 р.: згадана М. — це співачка, актриса мандрівної трупи Олена Павлівна Марковська, у яку тоді був закоханий учень випускного класу Тифліської гімназії М. Грушевський. Також згадується Е. — гімназійний знайомий Жорж Ерастов та С. — прима тієї ж театральної трупи Марія Смирнова (про це написано у “Споминах”. — Київ. — 1992. — № 2. — С. 123–124).

Аркуш 67, на якому записаний фрагмент “От вечірочок...”, — окремий, але формат, якість і чорнило такі самі. Цей текст датовано: “Студня 14” (тобто грудня), відносимо його до того ж 1885 р.

с. 512 ...*Децями й Муцями...* — названо два знамениті давньоримські роди, представники яких прославилися в історії, зокрема, як юристи і воєначальники.

“Нічю під 22 жовтня...”

Публікується вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 80 зв.

Запис олівцем на окремому аркуші. Згадані Ієремія Галка — літературний псевдонім М. І. Костомарова (1817–1885) та І. С. Нечуй-Левицький (1838–1918).

“Та коли ж той старий чорт Крутоярєнко...”

Публікується вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 49, арк. 312.

Датуємо приблизно 1895–1896 рр. лише на підставі стилістичних перегукув з “Історією однієї ночі”, написаною в січні 1896 р.

Розділ V. ДОДАТКИ

Ранні редакції оповідань

Остання кутя

Дотепер двічі публікувався варіант ранньої редакції оповідання, створеної 1884 р. (вперше — у часописі: Український історик. — 1996. — № 1–4 (128–131). — С. 235–237), але варіант неавторський. Свій твір 3 лютого 1885 р. М. Грушевський, ще будучи гімназистом у Тифлісі, надіслав І. С. Нечуєві-Левицькому, який вніс до рукопису низку редакторських виправлень і рекомендував оповідання для публікації у львівському “Ділі”. Сучасна дослідниця А. О. Шацька вдруге опублікувала текст “Останньої куті” також

з урахуванням цих виправлень, трактуючи їх як такі, з якими погодився автор (див.: М. Грушевський. Із літературної спадщини... — С. 144–154), а в коментарі навела низку найвиразніших прикладів такої правки (с. 394–386). Однак правдоподібніше, що М. Грушевський свого часу не мав змоги ознайомитися з пропонуваними змінами, адже його рукопис Нечуй переслав до Львова, де цей текст і заліг на довгі роки. Навіть згодом, коли у 1891 р. М. Грушевський почав переробляти оповідання, він, очевидно, не бачив цих правок, адже не врахував їх, хоча більшість із них були доречними.

Тут пропонуємо увазі читачів автентичний текст найпершої редакції оповідання “Остання кутя” без урахування виправлень І. Нечуя-Левицького. Цей первісний варіант у багатьох моментах недосконалий, поза сумнівом, редагування І. Нечуя-Левицького покращило його. Але ж М. Грушевський у 1891 р. продовжив працювати над текстом без урахування цих правок, тим цікавіше зіставити тепер остаточну редакцію твору з первісною, адже всі вдосконалення стилю й сюжету, безперечно, належать лише авторові.

с. 517 На вічну пам'ять З., Ф. і М. Г-ім — присвята молодшим братам і сестричці Михайла Грушевського, які померли протягом квітня-травня 1882 р.: Захарові (1872 р. нар.), Федору (1875 р. нар.) й Марії (1880 р. нар.). Текст присвяти записаний на титульній сторінці автографа І. С. Нечуєм-Левицьким на прохання автора. У листі від 26 (14) травня 1885 р. М. Грушевський писав: “А другу мрію “Остання кутя” хтів би я посвятити рідним покійникам, бо дітенята в тій мрії справді жили і справді вмерли, довільний покой хай їм буде! [...] Як добре, подпишіть: “На вічну пам'ять Захару, Федору і Марії Грушевським”, чи ініціали, чи як там, Вам вже лучче знати” (Листування Михайла Грушевського. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — Том 1 / Упор. Г. Бурлака, ред. Л. Винар. — С. 38).

... **голодна кутя сьозодня...** — автор, очевидно, переплутав назви “багата” й “голодна” кутя (ця остання готується в переддень Водохреща — 18 січня); у деяких місцевостях саме цю останню в різдвяному святковому циклі кутю називають “багатою”. В остаточній редакції М. Грушевський виправив цю помилку (див. основний текст).

с. 519 ...швагер мій з машиною поїхав... — машина — тут локомотив залізничного потяга. Тут, здається, автор помилився у назвах родичів, адже згідно з текстом оповідання, Явдоха має намір піти до дочки, чоловік якої (тобто зять) “з машиною поїхав”, а не “швагер” (чоловік сестри або брат дружини).

с. 520 ... монашка на копійці... — тобто свічка.

Старий терен [I], Старий терен [II]

Ці тексти — фрагменти ранніх варіантів оповідання.

Вперше опубліковані у виданні: М. Грушевський. Із літературної спадщини... — С. 398–402.

Подаємо за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 53–57, 60–61. Текстологічний аналіз автографа свідчить, що на арк. 54 маємо найраніший варіант початку твору. Через це публікуємо його першим. Текст наступного варіанта — з заголовком і датою — це архівні аркуші 53, 55–57, 60–61. На аркушах 58–59 — щоденникові нотатки М. Грушевського.

с. 528 Ірадоці, й лихо — одна їм мета, / В житті все до доброго йдеться — це варіант вислову, який постійно в різних редакціях повторюється у романі Вольтера “Кандід” (1759): “Tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles” (“Все на краще у найкращому з можливих світів”). Цей вислів став крилатим у багатьох мовах, його вживають найчастіше в іронічному сенсі, хоча можна сперечатися — чи мав намір автор іронізувати над своїм героєм. До остаточного тексту оповідання епіграф не потрапив. У “Кандіді” Вольтер висміює теорію Г. В. Лейбніца про “наперед визначену гармонію”, а саме, його твердження “Світ створений Богом як найкращий з усіх можливих світів” (“Теодіцея”, 1710).

Пани

Фрагмент початку чорнового автографа першого варіанта оповідання “Пан” під назвою “Пани”, датований автором 7 серпня 1888 р. Вперше опублікований у коментарях: *Грушевський М.* Із літературної спадщини... — С. 404–405.

Друкуємо за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 45–46 зв.

Загальна схема відомих на сьогодні джерел тексту цього твору представлена в коментарі до основного тексту. Закреслені автором варіанти подаємо в дужках.

Авторські передмови до збірок

[Передмова до збірки “Оповідання”]

Передмова до видання: М. Грушевський. Оповідання. — У Києві: Видавництво “Вік”; З друкарні Петра Барського, 1904. — С. III–IV. Підпис: “М. Г. У Львові”. До збірки увійшли: “Бех-аль-Джугур”, “Бідна дівчина”, “Неробочий Грицько Кривий”, “Історія одної ночі”, “Ясновельможний сват”.

Зберігся неповний автограф передмови: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 262, арк. 1–1 зв.

Подаємо за першодруком.

с. 536 Перші два оповідання... — “Бех-аль-Джугур” і “Бідна дівчина”.

... **до белетристичного писання** — далі в автографі була фраза, викреслена згодом: “З тих перших років два тільки оповідання були в своїй часі друковані й лише їх подано тут. Вони були писані в сімей й на

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.